

Nada Sekulić¹
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Originalni naučni rad
UDK: 316.662-055.26(497.11)“2000-,,
305-055.2(497.11)
Primljeno: 1.11.2014.
DOI: 10.2298/SOC1404403S

DRUŠTVENI STATUS MATERINSTVA SA POSEBNIM OSVRTOM NA SRBIJU DANAS²

Social Status of Motherhood with Special Reference to Serbia Today

APSTRAKT Tekst se bavi problemom teorijskog utemeljenja materinstva kao feminističkog političkog pojma i društvenim praksama i modelima jačanja materinstva i roditeljstva u modernim državama, sa posebnim osvrtom na politike podrške i realni društveni status materinstva u Srbiji danas. Opšti trend u tekućim promenama jeste razdvajanje populacione od socijalne komponente u planiranju porodice, sa tendencijom pogoršanja društvenog statusa roditeljstva i materinstva, uz istovremeno jačanje ideja i zakonskog okvira vezanog eksplicitno za ravnopravnost žena, što doprinosi njihovoj neefekasnosti. Nedavne izmene i donošenje novih zakona kojima se reguliše roditeljstvo i reproduktivnost žena u celini su prilagođeni neoliberalnoj tranzicionoj transformaciji Srbije i vode pogoršanju društvenog položaja žena. Kao odgovor, u širem društvu su ojačane nacionalističke i patrijarhalne politike porodice. U tekstu se ističe značaj istraživanja ženskog iskustva i potreba žena vezanih za njihovu reproduktivnost i roditeljstvo, kao neophodnih polazišta za razvijanje adekvatnih politika u širem društvu.

KLJUČNE REČI materinstvo i majčinstvo kao feminističke političke ideje

ABSTRACT The paper deals with the problem of the theoretical exploration of maternity and motherhood as a feminist political idea and includes the overview of the social practices and methods aimed at strengthening maternity and parenting in modern states, emphasizing the issue of the political support and social status of motherhood in Serbia today. The general trend in current changes is the separation of the population policy from the social policy of family planning, and deterioration of the social status of parenthood and motherhood, while the formal legal framework and ideas for improving the gender equality has been nominally improved, which contributes to their impracticability. Recent changes and adoption of new laws dealing with family and parenthood are fully adapted to the neoliberal

1 wu.wei@sezampro.rs

2 Ovaj rad je nastao kao deo istraživačkog potprojekta „Politike roditeljstva”, realizovanog u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri”, koje podržava Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja Vlade RS (ev. broj 179035).

transformation of Serbia, within which the social position of women is getting worse. In response, nationalist and patriarchal family policy are reinforced in the broader society. The article highlights the importance of examining women's experiences and needs of women related to their reproduction and maternity, as a necessary starting point for developing appropriate policies in the wider society.

KEYWORDS *maternity and motherhood as a feminist political idea*

Materinstvo kao teorijsko i političko pitanje – opšte određenje problema

Za razumevanje društvenog statusa materinstva, kao i koncepta materinstva unutar društvene teorije, antropologije, pa i samog feminizma, od ključne je važnosti kako se definišu i kako se razgraničavaju sfera privatnog i sfera javnog života u modernom društvu, kao i u modernoj političkoj teoriji. Distinkcija između privatnog i javnog života nalazi se u temelju moderne buržoaske ideologije, podrazumevajući da je sfera javnog života domen autentičnog i neposrednog građanskog političkog delovanja i participacije. Sa druge strane, ideja privatnosti je u ideološkom smislu bazirana na individualnim ljudskim pravima i definisana je kao intimna, nedodirljiva sfera, čiji je širi politički smisao određen značajem koji u buržoaskom društvu ima privatno vlasništvo. Tek kada privatno lice (lice koje polaže pravo naprivatno vlasništvo) izađe u javni prostor, gde se artikuliše opšti interes, ono postaje politički subjekt i akter. Upravo u tom smislu, žene nisu postale politički subjekti u isto vreme kada i muškarci, već mnogo kasnije.

U značenju u kome pojam javne sfere koristi Habermas (1991), ona se razlikuje od državnog delokruga ili od javne ekonomske sfere, određene plaćenim radom i zakonima tržišta i predstavlja društveno polje koje je nezavisno ili suprotstavljeno državnoj sferi, a takva pozicija javne sfere može se smatrati opštim uslovom postojanja demokratskog društva. Javnu sferu čine različite interesne grupe u procesu uzajamnog pregovaranja, koje bi, po pretpostavci, trebalo da imaju podjednaku mogućnost pristupa javnosti, priznati politički subjektivitet, slobodu mišljenja, udruživanja i delovanja, a pre svega, slobodu artikulisanja svojih ciljeva.

Svakako nije upitno samo postoji li realno sklad između navedene tri sfere društvenog života već i konceptualna raspodela političnosti/nepolitičnosti među njima, kao i idealizovana, odnosno, buržoasko-ideološka ideja o opštoj dostupnosti javne sfere (Deutsch 2000, Frazer 1990, Crossley & Roberts 2004. itd.). Međutim, dok Habermas, razlikujući idealnu i realnu stranu buržoaskog društvenog života, kritikuje raskorak koji postoji između njih, problem sa lociranjem žena u prostoru javnog pregovaranja je inicijalno bio u tome što su bile isključene iz samog ideala i ugurane u sferu privatnog života kao njihovo „prirodno” mesto u društvu u okviru društvenih režima koji su im zabranjivali pristup javnoj sferi. Unutar privatne sfere, privatnost građanina je takođe idealizovana, kao i porodica, shvaćena kao manje više „prirodna” reproduktivna zajednica, koja izlazi izvan sfere političkog života, a ipak se prestabilirano harmonično uklapa u širi demokratski društveni sistem. Buržoaska politička ideja porodice utemeljuje se na idejama da privatni život „prethodi javnom

i građanskom, te da je on inkapsuliran u javnom kao stabilna i nepromenljiva celina” (Sekulić, 2013:331). Porodica nema javni interes „sve dok država ne definiše šta je javni interes, povezan sa zaštitom privatnog života. Država brani interese i svojinu svakog pojedinca od otimačine i nasilja, a pojedinci uzvraćaju, dajući državi legitimitet da ih štiti.” (Shapiro, 2001:68) Stoga je političnost žena tog vremena smatrana „nepotrebnom”, „neprirodnom” i bila je neligitimna, a teme i društveni problemi za koje su se ženeinteresovale (zakoni o braku, nasleđivanju, svojini, uslovi obrazovanja i ostvarivanja plaćenog rada žena, pravo glasa, pravo na abortus itd.) bili su marginalizovani, naročito pozivajući se na majčinsku stranu ženske „prirode” koja im ne samo nalaže vezanost za privatnu sferu, već ih i diskvalifikuje za politički život, za koji je, navodno, potrebna racionalnost muškarca (Hannam, 2007:49–83).

Paradoks buržoaskog društva je u tome što je zapravo veoma zainteresovano za reproduktivnu i radnu funkciju porodice kao dela društvene reprodukcije, a istovremeno je smatra privatnom sferom života izdvojenom iz javnog političkog života. Jedan od proizvoda te zainteresovanosti odnosio se na nastanak populacione politike. Populaciona politika se reproduktivnošću bavi kao pitanjem od javnog interesa, ali taj interes nije nužno definisan u kategorijama nepovredivosti privatnog života i političkog subjektiviteta onih kojih se to najviše tiče, a to su žene. Privatni život postaje sfera u koju država namenski s vremena na vreme može da uđe, da je reguliše, da interveniše, planira reproduktivne prakse i njihove ishode, kolonizujući i u izvesnom smislu prisvajajući intimnost porodice, sve do najogoljenije telesnosti, pre svega žena, u nejasnom, napetom i nedorečenom prostoru između javnog, državnog i privatnog života. Fertilitet postaje javno dobro, unutar koncepta koji podrazumeva spontane reproduktivne prakse i rađanje koje iz njih proishodi mogu biti viši ili niži u odnosu na ono što predstavlja opšti društveni interes. Sam opšti društveni interes veoma često se postavlja kao neupitan, mada je u stvarnosti određen veoma specifičnim i partikularnim političkim interesima i vizurama i nikada se ne pojavljuje u praznom društvenom prostoru. Populaciona politika upućena je na izgradnju onih institucija i društvenog sistema koji su kadri da, u idealnom slučaju, potaknu i motivišu pojedince, da se reproduktivno ponašaju u skladu sa tim „opštim” interesima. Naravno, ostaje otvoreno pitanje za koga su to, unutar populacije zahvaćene ovim politikama, opšti interesi. U tom smislu nema ništa podrazumljivo u „opštim ciljevima” populacione politike, već je to politička tema kao i svaka druga, podložna polemici i različitim pristupima. Istovremeno, što su neki društveni sloj, klasa ili kategorija o kojoj je reč u populacionoj politici niži i slabiji, oni su u većoj meri predmet, a ne subjekt populacionog planiranja, a opšti interesi se pojavljuju nasuprot ili u kontradikciji sa individualnim interesima. Na primer, još u Malthusovom Eseju iz 1798. godine, Malthus ne odobrava mere za poboljšanje lošeg društvenog položaja siromašnih slojeva u Evropi, jer bi to u budućnosti vodilo rastu „neodgovorne reprodukcije”. Da ne bi preterano rađali, teret roditeljstva treba da nose samo oni, u lošim uslovima u kojima se već nalaze, jer se ti uslovi mogu tretirati kao pozitivan demografski faktor (Demeny, 2003:6). Važnost populacione politike je dodatno porasla pojavom modernih ratova, u kojima je broj žrtava, putem napretka vojne tehnologije, promene vojne organizacije i načina ratovanja (u pravcu omasovljenja), rapidno povećan. Naglo

stvoren disbalans stanovništva, usled stope smrtnosti u ratu, ojačao je pravo države da sprovodi restriktivne ili poticajne mere sa ciljem sanacije, kao i prediktivno regulisanje reproduktivnosti, nataliteta i fertiliteta populacije. Populaciona politika je veoma tesno povezana sa ratom. Militantne države, fašistička Italija i nacistička Nemačka imale su svojevremeno najjasniju i najoperacionalizovaniju populacionu politiku, koja je, što se tiče povećanja fertiliteta, podrazumevala i organizaciju namenskih semeništa (Lebensborn) (Hilel i Henri, 1976), kao i razvijanje namenski institucionalizovanih modela socijalizacije dečaka i devojčica u pravcu rađanja i razvijanja identiteta Nemica kao „majki nacije” i čuvara „arijevske krvi”, odnosno, u pravcu vaspitanja za ratovanje i silu, kad su u pitanju dečaci. Istovremeno je postojala i značajna finansijska podrška roditeljstvu (koja je obuhvatala „čistokrvne” Nemce) i jačanje mreže društvenih usluga za pružanje podrške odgovarajućem profilu porodica. Vezu između pro-natalitetne populacione politike i rata na najjezgrovitiji način je izrazio Foucault: „Smrt kao destrukcija svega nema više nikakvo značenje kada se život razotkriva kao puki (biološki) sled.” (Foucault, 1988). Imaginarna ideološka granica privatnosti porodice, a istovremeno i dokidanje njene potencijalne političnosti, ukinuta je upravo tamo gde njen nosilac postaje žena u svojoj reproduktivnoj funkciji. To ukidanje se očituje u naturalizaciji i depolitizaciji ženske reproduktivnosti, a time i kroz neprepoznavanje i nepriznavanje političkog subjektiviteta i političke slobode žene kada je njena reproduktivnost u pitanju (osnovna prava koja iz toga proishode – pravo na izbor partnera, dobrovoljnost i sloboda u izboru seksualnih i reproduktivnih praksi, seksualna edukacija i poštovanje seksualnog i telesnog integriteta žene, što podrazumeva i pravo na abortus, a u fazi materinstva postojanje adekvatne i efikasne društvene brige o deci i zahtev za podelom odgovornosti oko deteta). Umesto toga, upravo ta oblast zasniva se naizmeštanju i pomeranju političke ravni diskursa, unutar koje se favorizuju individualna prava građanina, na diskurs nataliteta i fertiliteta kao neprikosnovenog društvenog interesa, i sa njima povezane „prirodne” reproduktivne funkcije žene, izvedene, u širem smislu, do nivoa ženske društvene obaveze.

U tom kontekstu, u zavisnosti od toga koliko se žena prepoznaje kao subjekt rađanja, a koliko kao objekat rađanja, (što se može meriti kompatibilnošću ličnih preferencija i postavljenih opštih društvenih ciljeva, kao i mogućnošću da žena uopšte ima svoje preferencije i izbore), populaciona politika predstavlja manje ili više vidljiv mehanizam podvlašćivanja žena, što zavisi od šireg političko-ideološkog sistema u kome se oblikuje. Stoga je pre svega potrebno, kao što navodi Shapiro, pristupiti politikama roditeljstva, materinstva, reproduktivnosti i porodice u političkim kategorijama demokratije. „Moja želja je da mislim politički u kontekstu razmišljanja o porodici. ... i da nastojim da izrazim politički smisao demokratskog etosa u razmatranju ovih pitanja” (Shapiro, 2001:3).

Sušтина buržoaskog društva je da se zasniva na zaštiti privatne svojine i sam taj princip, koji je, sa jedne strane, omogućio oslobađanje buržoazije, suštinski se protivi emancipaciji žene. Kako je žena tradicijski određena svojinom svog muža, ona ne može tako lako steći prava na odlučivanje o svojoj reproduktivnosti, jer su ona u patrijarhalnom društvu prisvojena, deo svojine muža, porodice i države (Firestone, 2003).

Programi planiranja nataliteta u pravcu smanjivanja ženskog fertiliteta u nerazvijenom delu sveta do danas su ostali kontroverzni. Prema međunarodnim uputstvima, programi regrutuju klijentkinje striktno na dobrovoljnoj osnovi. Međutim, neki od uspešnijih programa, kao onaj u Aziji, uključivali su sumnjiva ubeđivanja kao način za povećanje odziva, a u nekim slučajevima i prinudu podržanu zakonskim sankcijama. Jedan od sumnjivih metoda je masovna sterilizacija, koja se do danas sprovodi sa nizom negativnih posledica koje najviše pogađaju siromašne.³ Takve mere su sprovedene pozivanjem na javne interese, a ne služeći potrebama interesima klijenata. U tom okviru se sa podrazumevanjem govori o potrebi uspostavljanja demografske ravnoteže u savremenom svetu, ali je mnogo teže govoriti o faktorima velike ekonomske neravnoteže i problemima ekstremno neravnomerne distribucije bogatstva, koji su inače i glavni faktori ogromnih migratornih kretanja i razlika u fertilitetu u različitim delovima sveta.

Sa druge strane, u razvijenim zemljama, način regulisanja odnosa povećanja i smanjivanja nataliteta zahtevao je promenu same populacione politike – pro-natalistički koncept se pokazao neodrživim i neprihvatljivim, kako zbog neefikasnosti, tako i zbog političkog okvira u kome se javlja i transformisan je u politike jačanja podrške porodici i jačanja države blagostanja, odnosno, u kategorije jačanja ženskog reproduktivnog zdravlja. Međutim, primena poticajnih fiskalnih mera, načina oporezivanja, obezbeđivanja institucionalne podrške roditeljstvu nije samo skup mera populacione politike. Neki od načina podrške porodici – obezbeđivanje celodnevne brige o deci, omogućavanje fleksibilnog radnog vremena, olakšavanje dobijanja prava na odsustvo zbog brige o bolesnom detetu – imaju pro-natalističke efekte, čak i kad im to nije cilj (Demeny: 14; Van Peer, Rubušić, 2008: 215–243). Prepoznavanje strukturne dvostruke opterećenosti žena, smanjivanje razlika na rodnoj osnovi u pravcu jačanja jednakosti i jednakih šansi, ženama daje šansu da materinstvo uključe u svoje životne strategije izvan okvira u kojima se to smatra primarnom i neupitnom društvenom obavezom žena ustanovljenoj na dužnosti, „prirodi” i „svrsi” ženskog pola.

U tom smislu, feministički pristup ne podržava pro-natalističke politike. Materinstvo treba da počiva na potpuno slobodnom izboru, na potpunom poštovanju telesnog i ličnog integriteta žena, da je simetrično, da je potpomognuto institucionalnim i vaninstitucionalnim mehanizmima podrške i da je sagledano iz perspektive zaštite i unapređenja prava žena na ravnopravnost, u demokratsko-političkim i pluralističkim okvirima (Blagojević, 1997).

Nasuprot tome, ako pođemo od toga da je porodica „prirodno” nepolitičko mesto intimnosti, onda problem političkog subjektiviteta žena, kada je u pitanju njihova reproduktivnost i roditeljstvo (materinstvo), praktično nije ozbiljan politički problem niti otvara neke značajne političke perspektive. Na taj način porodicu i rodne odnose u njoj su interpretirali na primer Bloom, Sandel, Hegel, Rousseau, Locke.

Međutim, to nije problem samo rane liberalne teorije. Priznavanje političkog subjektiviteta žene kada je u pitanju njena reproduktivnost i materinstvo, politički

3 http://www.vice.com/en_uk/read/population-control-in-india

je ostalo ambivalentno sve do danas (i očituje se kroz politike podrške materinstvu i roditeljstvu, pitanjima odnosa seksualne slobode i nasilja, u politikama ostvarivanja prava na abortus, regulisanju institucije braka i partnerskih odnosa, položaju žena na tržištu rada i vidljivosti njihovog doprinosa bruto proizvodu kroz neplaćeni rad, pitanjima ko zastupa žene u parlamentima kada se formiraju politike i zakoni vezani za reproduktivnost, pitanjima kakva vrsta edukacije, morala, vaspitanja i obrazovanja je potrebna društvu s obzirom na reproduktivne prakse). Razlozi za to su višestruki. Jedan od najvažnijih je svakako činjenica da efikasna primena principa buržoaskog demokratskog uređenja društva direktno zavisi od bogatstva zemlje. Neki od razloga su istorijski i vezani za činjenicu da su žene u procesima formiranja buržoaskih država, eksplicitno bile isključene iz političke participacije i ideja o jednakosti i slobodi i sistematski su kažnjavane za pokušaj da promene takvo političko stanje. Kasnije priznavanje prava glasa ženama i njih kao ravnopravnih političkih subjekata ostvareno je usled njihovog nesumnjivog doprinosa opštim i patriotski artikulisanim društvenim interesima i ciljevima u I i II svetskom ratu (Sekulić, 2014), pri čemu je porodica i dalje ostala zaštićeno mesto patrijarhalne privatnosti (Milić, 1981). Od tada do danas, politička prava žena su uvek ostvarivana u kontekstu širih političkih promena, na bolje ili na gore, direktno zaviseći od njih i onoliko koliko je to bilo funkcionalno za posebne ideologije.

Još jedan razlog je vezan za način izgradnje političke i društvene svesti samih žena, koje su, sada već tradicionalno, u modernim društvima dvostruko opterećene privatnim i javnim životom, opredeljujući se u ogromnoj većini za kompromisne i hibridnelične i društvene strategije delovanja, kojima se raskorak između privatnog i javnog života uglavnom reprodukuje, a ne rešava (Milić, 1994; Bobić, Sekulić 2010, Blagojević 2012).

Materinstvo i majčinstvo u feminističkoj teoriji

Činjenica da pre sedamdesetih godina prošlog veka o materinstvu kao socijalno konstruisanom odnosu nije ozbiljno raspravljano čak ni u okviru feminističke teorije, sama po sebi svedoči o ideološkoj moći naturalizacije žena, ideji da je materinstvo prosto stvar prirode. Kao što je Adrienne Rich napisala tokom 1970-ih: "Više znamo o vazduhu koji udišemo, o morima kojima putujemo, neko o prirodi i značenju materinstva." (Rich, 1986/1976/:11). Čak i danas, materinstvo se artikuliše i razapeto je u društvenom prostoru između populacione politike, socijalne politike i reproduktivnog zdravlja (u okviru koga se sagledava kao medicinski problem), a manje u kategorijama afirmisanja osnovnih prava žena kao političkih subjekata, ili u kontekstu problema povećanja ženske političke participacije. Usled toga, ono ili izmiče politici ili ostaje politički nedovoljno artikulisano⁴.

4 Na primer u gorućim političkim sukobima na početku raspada SFRJ, u jednom momentu je kakofoniju ratnog diskursa nadjačao glas majki i roditelja koji su tražili da se njihova deca – vojnici – povuku sa ratišta. Majke su bile najglasnije. „Međutim, pokret majki nije se mogao svrstati ni u jedan prepoznatljiv politički narativ tog vremena, vezan za nastup političkih

Nažalost, kao što je Shapiro primetio, u odsustvu artikulacije, socijalni fenomeni gotovo da ne postoje (Shapiro, 2001:9). Jedna od glavnih posledica naturalizacije jeste nevidljivost. Ovu situaciju je Derrida krajnje slikovito obradio u svom eseju „Životinja koja, dakle, jesam” (Derrida, 2002), pokazujući kako ćutanje koja proizlazi iz naše nemogućnosti da prezentujemo sebe u društvu bez zastupnika, ne samo da nas podvlašćuje kao članove društva (pred zakonom, u religijskim institucijama, u okviru običaja, ekonomskih odnosa i sl.), već nas animalizuje na veoma dubok i subjektivan način i stvara sudbinu koja će biti oblikovana voljom drugih. Bića (muškarci, žene, deca...) koja nemaju sredstva za samoartikulisavanje, koja ostaju u nišama privatnog ili nevidljivog društvenog života, mogu dospeti do vidljivosti samo u okviru širih i „ozbiljnijih” društvenih ciljeva, uz pomoć zastupnika čijom pomoći se njihova podređenost injihova izolovanost neretko zapravo potvrđuju. Sledstveno tome, moguće je napraviti gotovo savršen sistem eksploatacije i podvlašćivanja zasnovan na sistemu zaštite i protekcije. To je istovremeno klasična tema feminističke teorije, jer patrijarhalna porodica ima upravo takve osobine – ona je mesto zaštite i jedini društveni prostor u kome su žene priznate, ali je istovremeno i generator i mesto potvrđivanja ženske društvene neravnopravnosti i podređenosti (Eisenstein, 1979, Blagojević, 1997). Socijalno konstruisana vulnerabilnost koja iz toga proishodi omogućuje uspešno perpetuiranje nadzora i obezvlašćivanja žena. Upravo je ženstvenost, a posebno materinstvo (izjednačeno sa socijalnošću ženskog pola) uvek bilo „zaštićeno” unutar patrijarhata kao vulnerabilno i fundamentalno važno jezgro društva, okruženo bezbrojnim zaštitnicima, zastupnicima i autoritetima ovlašćenim da marginalizuju žene sa ciljem da ih zaštite i javno objasne njihov veliki značaj za društvo. U tom kontekstu, žene su ostale uskraćene za ogromnu sferu društvenog života ne po prirodi, već po zakonima društvene eksploatacije.

Adrienne Rich je pionirski ustanovila studije materинства/majčinstva iz perspektive koja omogućuje vidljivost kontradikcija u socijalnoj konstrukciji materинства, imajući u vidu kako se to prelama u iskustvu žena, u njihovom roditeljstvu koje oscilira između opresije i ispunjenja. Ove kontradikcije ona je objasnila kao široko zastupljenu društvenu opresiju izraženu u režimima **materинства**, a istovremeno kroz postojanje važnog socijalnog potencijala **majčinstva**, kao socijalne veze ustanovljene na ljubavi, brizi i odgovornosti za život. Mada je njen pristup bio inicijalan, on se već oslanjao na stav „lično je političko” razvijen u feminističkom pokretu i teoriji šezdesetih godina prošlog veka.

partija... Majke, kao i očevi i supruge mobilisanih, bili su zaokupljeni brigom za živote svojih najbližih. Njihov angažman i njihovi protesti zapravo su javno učitali i izguravali iz senke u vladajući politički diskurs razmere strašnih privatnih tragedija, smeštajući ih u centar javnog spektakla usitnjenih državotvornih obračuna. ... Međutim, potresne slike susreta roditelja sa njihovom decom u Sloveniji, kojim su u to vreme mediji bili zatpani, skrenule su pažnju sa samih zahteva i argumenata majki na emocionalnu stranu dešavanja. Njihovi zahtevi su predstavljeni kao opravdani, ali iracionalni emocionalni izlivi, a ne kao artikulisane političke kritike... Umesto toga, čelnici vlasti predstavljali su se kao jedini pribrani i odgovorni akteri celokupnog dešavanja” sa ciljem da zastupaju roditelje na adekvatan politički način, mada njihovo dalje delovanje zaista ničim nije ukazivalo da postoje bilo kakve racionalne strategije niti ratovanja niti politika uspostavljanja mira” (Sekulić, 2013:332)

Osnovu feminističkog pristupa ovom problemu čini „napad” na podelu privatno-javno: dok se radikalne feministkinje zalažu za potpuno ukidanje razlike između privatnog i javnog i za ukidanje porodice (na primer: Jaggar), liberalna struja (na primer: Pateman, Nicholson) zalaže se samo za revidiranje i uže određenje pojma privatnog. Međutim, ono što je naročito značajno za obe struje jeste što se **jasno politički i teorijski definišu međuzavisnosti koreliranje distribucije moći u društvu i distribucije moći u porodici i odnos države i porodice. Ne može se govoriti o demokratskom društvu u takvim društvenim odnosima u kojima u porodici postoji neravnopravnost na rodnoj osnovi. Pri tom je veliki deo problema u tome što je ova neravnopravnost nevidljiva i ne prepoznaje se kao takva, već se tumači kao prirodna ženska preferencija i izbor.**

Još jedan način marginalizacije sastoji se u medikalizaciji žena u sferama u kojima je potrebno da se one politički potvrde (Westall, 2010, Lee, 2003). Jedan primer je kada se materinstvo definiše u socijalnim politikama pre svega kroz problem reproduktivnog zdravlja. Medikalizacija kao čin socijalne i političke marginalizacije odnosi se i na druge krucijalne momente u životnom ciklusu žena – odnosi se na insistiranje na opštim ženskim psihološkim karakteristikama, načinu objašnjavanja ženske agresije, depresije, sreće (na primer teza da žena ne može biti srećna ako nije majka), menstruacije, menopauze, trudnoće, rađanja, postporođajne traume, čime serije različitih problema i pitanja vezanih za društveni položaj žena postaju medicinske, a ne političke teme.

Čin rađanja predstavlja jednu od pomenutih liminalnih tačaka u životnom ciklusu žena, koja funkcioniše kao ritual prelaza putem kog pojedinka zadobija nov socijalni položaj, uloge, prava i obaveze. Žalosno je, recimo, i alarmantno što je nasilje nad telom žene koja rađa još uvijek društveno prihvatljivo i opravdano, odnosno, smatra se prirodnim i funkcionalnim (Stanković 2014, Vilenica 2013, Porter 2005, Rich, 1978). Pri tom se od žena očekuje da o svojim traumama ne govore. U feminističkom pokretu sve je prisutnije nastojanje da se učini javnim, društveno prepoznata i imenuje i zakonski sankcioniše nasilje izvršeno nad ženama tokom trudnoće, a naročito porođaja i da se specifikuje šta sve tokom porođaja predstavlja nasilje nad ženama (npr. izolacija, narušavanje privatnosti, seksističko i svako drugo vređanje porodilje, pravo velikog broja ljudi tokom porođaja da narušavaju telesni integritet žene, guranje laktova u stomak, epiziotomija bez dozvole, indukcija bez dozvole, uskraćivanje informacija o toku porođaja ženi koja se porađa, obavezni ležeci položaj bez upoznavanja žene sa alternativama, nepravovremeno davanje epiduralne anestezije itd.). Dodatni problem predstavljaju higijenski i materijalni uslovi porodilišta, kao i korupcija (podmićivanje lekara i medicinskog osoblja u funkciji izvođenja bezbednog porođaja).

Među mnogim identitetima i ulogama koje ljudi mogu ostvariti ili naslediti tokom života, za žene postajanje majkom često menja gotovo sve, neretko na neočekivan ili čak šokantan način. Veoma često postavši majke žene otkriju da nema puno ljudi u njihovom okruženju na koje se mogu osloniti. Takođe, što je društvo patrijarhalnije, ženi će u većoj meri biti sužene i oduzete sve druge uloge i u najgorem slučaju ostaće do kraja života samo majka. Majčinstvo u takvim okolnostima u potpunosti preplavljuje identitet i socijalno postojanje žene,

faktički bez mogućnosti izbora. Ideja da se to događa već na osnovu „prirodnih“ preferencija žena je potpuno iluzorna i deo je mistifikacije realnog socijalnog stanja obeležnog zabranama, osudama, ekskluzivno materinskim obavezama vezanim za celokupni period odrastanja dece i onemogućavanjem žena da se na drugi način realizuju. Istovremeno, žene tim događajem postaju uvažene, ali i više vulnerabilne i zavisne od drugih. To omogućuje, u najekstremnijim patrijarhalnim uslovima, da žena postane vlasništvo muža, a danas se još uvek tako i definiše u zakonima šerijatskih država u kojima žene i danas nemaju pravo glasa.

Bez obzira koliko su društvene ili snalažljive, u slučaju da su samohrane majke bez značajnog kapitala ili svojine, moraće da se suoče sa samoćom, izolacijom i marginalizacijom upravo s obzirom na one sfere njihovog života koje ne mogu same da reše. Žene tako postaju konspiratori i moraju da nauče da koriste različite strategije bazirane na kompromisima da bi mogle da brinu za svoju porodicu. Čak i kada čine najbolje što mogu, društvo ih često grubo osuđuje za probleme koji su izvan njihove kontrole, jer je društveni model patrijarhalnog društva da majka mora biti savršena. Ako nije savršena, ona je odmah abjektovana (Porter, 2010:9).

Adrienne Rich je pokazala konkretne socijalne implikacije u svakodnevnom životu ideja da je „prirodno“ biti majka. Time se implicira da je briga za dete ekskluzivna odgovornost majke, a da im istovremeno nije data moć da odrede uslove pod kojima će biti majke. Pretpostavlja se da bi svaka majka morala znati kako je potrebno da brine o svojoj deci, i ako u tome ne uspe, greška je isključivo njena. Kao i slučaju protivnika prava na abortus, model „dobre majke“ fokusiran je samo na dete, a u obzir ne uzima majku. Istovremeno, ovaj proces je, kao što je rečeno, sasvim nevidljiv u društvu. Kada radnik obavlja posao na crnom tržištu da bi preživeo, to se bar prepoznaje kao iregularan i eksploatatorski socijalni kontekst, ali kada žena mora da se koristi submisivnim strategijama da bi opstala zajedno sa svojom decom, to je samo privatna stvar.

Političke mere vezne za reprodukciju su nestabilne i veoma variraju od države do države i od režima do režima. Ako su na vlasti konzervativci, država stavlja na leđa ženama odgovornost za reprodukovanje nacije, i to samo na osnovu bioloških svojstava njihovih tela, negirajući ih pri tom kao punopravne socijalne subjekte. Mada je tačno da je klasična populaciona politika danas ozbiljno revidirana, u politički nestabilnoj klimi to veoma brzo može biti promenjeno, kao što i potvrđuje slučaj više islamskih zemalja (Iran, Afganistan, Kyrgyzstan...) koje se nalaze u procesu retradicionalizacije. U tom smislu, bio-politički tretman reprodukcije, predstavljen kroz odgovarajuće mere populacione politike, povećava šanse za nasilje nad ženama i njihovim osnovnim ljudskim pravima.

Materinstvo u Srbiji danas

Od kraja II svetskog rata do danas mere populacione politike u Jugoslaviji kombinovane su sa merama socijalne zaštite, pri čemu je najveći značaj imalo obezbeđivanje ekonomske i socijalne sigurnosti porodica, stvaranje prostora za slobodnije odlučivanje o rađanju, pospešivanje sfere rada u pravcu podrške

roditeljstvu i adekvatno poboljšanje stambenog pitanja. Mere populacione politike bile su legitimni deo razvojnih politika, ali nisu razvijane samostalno (Todorović, 2005:51). Eksplicitnu pro-natalističku populacionu politiku Republika Srbija je vodila samo u periodu retrogradnog i militantnog razvoja društva vezanog za raspad Jugoslavije, a eksplicitna uloga države u populacionoj politici” nikada nije do kraja raščišćena” (Macura, 2005:16), budući da je demografsko programiranje stanovništva neraskidivo povezano sa osetljivim nacionalnim pitanjima i nacionalističkim politikama (vezanim, kada je Srbija u pitanju, pre svega za dualni tip reprodukcije stanovništva, s obzirom na Kosovo i ostale delove Srbije). Prema izveštaju Saveta za stanovništvo, porodicu i decu Vlade Republike Srbije za period 1994–9. (Rašević, 2000), problem pro-natalitetne populacione politike bio je svrstan u jedan od problema koje je trebalo tretirati kao prioritetne u društvu, u „funkciji rehabilitacije rađanja”, uključujući i „podizanje svesti i odgovornosti individua” za nisku stopu rađanja (isto). Timovi najjeminentnijih demografa zalagali su se da populaciona politika zauzme mesto „politike od osnovnog značaja”, a ne da bude ostavljena „na milost i nemilost drugih manje značajnih politika” (Macura, isto). Rašević, na primer, navodi u jednom tekstu iz tog perioda da je preovladavanje indirektnog pristupa populacionim merama „rezultat otpora direktnom uplitanju politike u sferu reproduktivnog ponašanja individue”, pri čemu je takve otpore „teško objasniti” (Rašević, 2000: 1), direktno se zalažući za preuzimanje i prenošenje dela odgovornosti za rehabilitaciju rađanja na individue, te za građenje porodičnog života kao najvažnije životne aspiracije i cilja *per se*. Deca bi, prema takvim prioritetima, trebalo već u osnovnoj školi da se upoznaju sa populacionim problemima i da razvijaju svest o svojoj odgovornosti, a prema tome bi trebalo uskladiti i ostale obrazovne programe, medije i delovanje parlamenta. U tom smislu bi političko programiranje u ovoj projekcijibilo zapravo manje ili više direktno primenjeno na individualno seksualno odrastanje, izbor partnera, reproduktivne i seksualne praksei izbor životnih strategija, od najranijeg doba, sa postavljenim biološkim ciljevima kao neupitnim političkim ciljevima (koji bi trebalo da budu ugrađeni u trajni vrednosni sistem svakog pojedinca), sadržavajući i naglašeno nacionalističke elemente, ma koliko da su oni bili implicitni. U Vojvodini su bile formirane komisije za populacionu pro-natalitetnu politiku već na lokalnom nivou, u okviru skupština opština, i istovremeno je bila osnovana Poslediplomska škola (pro)natalitetne populacione politike, sa ciljem da se stvori „masovni pokret za rešavanje problema depopulacije” (Mažar, 2000). Istovremeno je ojačana Srpska pravoslavna crkva preuzela vođstvo u brizi za biološku reprodukciju (srpskog) naroda. Ovakve politike, bez obzira što pokušavaju da razreše (odnosno, da kompromisno povežu) individualne i tek prividno neupitne opšte društvene ciljeve, u tome ne uspevaju i potiču nacionalističke i nedemokratske prakse koje doprinose jačanju rodni režima u društvu. Nacionalistički politički programi su gotovo po pravilu povezani sa idejama jačanja patrijarhalne porodice i brigom za biološki opstanak nacije (najčešće uz predstavu da je onugrožen nekom drugom nacijom, etničkom grupom ili slično).

Sl. 1. Skup nacionalističke političke partije „Dveri”,
čiji glavni moto je zaštita porodice (god. 2014)

Sl. 2. Naslovna strana biltenanevladine organizacije Srbska akcija iz 2013. godine i letak koji poziva na zaštitu srpskih porodica od romskog susjedstva. (Izvod iz zvanične najave broja 6: „Samo ako sačuvamo našu srpsku krv, možemo se boriti za duhovni i državotvorni preporod Srbstva i zaustaviti narodno propadanje. Ako je, pak, razvodnimo i izgubimo, nećemo više ni postojati kao srpski narod, već će biti reči o nekoj svojoj rasi pometenih jezika i korena, podobne za melting pot Novog doba. Otuda i važnost naše inicijative i akcije na polju obnove, širenja i jačanja rasne svesti u današnjih Srba. Otuda i ideja za temu novog broja našeg biltena „Buđenje”⁵

Буђење
БИЛТЕН СРБСКЕ АКЦИЈЕ
Број 6 • 2013.

СРБСКА ИДЕЈА И РАСНИ ИДЕНТИТЕТ

Шта је то раса и због чега је за данашње и будуће Србе најважније битно да негују, обнављају и чувају расну свест? Шта је то расни идентитет, и зашто је битна његова одбрана?

Данас, у времену окупације расистичког Србства, у времену масовне малодушности и разочараности, у времену када се чак и међу многих родољубивих Срба успела провлачи постојанка о Србима као „најгорем народу”. Србству је нарочито потребно да спозна веродостојну истину о себи и свом сопству. Истину о болгодарним талентима које наш народ има и који су utkани у нашу крв. Јер саваше о нама, повратне веру у снагу српског човека и свест о његовим дужностима да буде водил стања и идеја и на спрешном месту *постојања*. А, неизоставни услов таквог прегнућа, јесте чување наше крви – наше расе. Раса народа који је тврдо пута напредовао и створила стару државу. Који је побиољвао у нераванправним биткама, када су сви општински, политички и социјални институцијски механизми унаштво и ратнички поједини. Народа који је у условима ратних и бесправних стања окупирао, колективно човечанство дивљачког наука и уметности. Народа који су постојали и ратници уз чврстог духа тражи обринути да

СРБИНЕ, ОРГАНИЗУЈ СЕ!
ЗАШТИТИ СВОЈЕ БЛИЖЉЕ И СВОЈ ЗАВИЧАЈ!

Дивља циганска насеља сада се налазе недалеко од твог дома. Број становника ових насеља расте из месеца у месец. Неће проћи још много времена, а она ће постати део твог комшилука. Сада се налазе на удаљености од пола километра, али ускоро ће бити под твојим прозорима, на твојем прагу.

Према спољашњем изгледу ових дивљих циганских насеља закључујеш и сам до каквих последица њихово ширење може довести. Она ће у твој крај довести све оно што не желиш у својој близини: пехитијену, смеће, фекалне хопе, несносан смрад. Често снабе и туче, као и гласна циганска музика, ствараће константну buku. Људи из циганских насеља доноће са собом своје навике и уобичајен начин живота, а то значи пораст криминала и мањка у свом крају. Трговци доду и мововима више неће бити сигурни као раније. Не крдућу већ пожељети да продају свој стап и напустити то некувано окружење, али то више неће бити могуће. Цена квадрилатог метра твог стапа или куће, жуду се својим радом и муком изградио, изгубиће некадашњу вредност. Нећеш више имати коме да их продаш јер нико неће желети да живи у непосредној близини циганског насеља.

Бежање из насеља, одбисод отог проблема, тада неће бити могуће. Зато је неопходно да сећаш сега, заједно са твојим комшијама, решаваш овај проблем, путем јавних апела, петиција и процеста, док те још увек могуће.

Сачувај свој дом, своју породицу, свој крај. Организуј се.

СРБСКА АКЦИЈА
SRB-AKCIJA.ORG

Mada se pokazalo da roditeljstvo jeste za većinu glavna životna strategija, odnosno, dasu „dominantni modeli za roditeljstvo bili produženje vrste i pronalaženje smisla života, oba ova dominantna motiva zapravo su rezultat odsustva individualizacije, a ne rezultat njene dominacije. U tom smislu, rađanje „za naciju” bilo bi sa stanovništa savremenih etičkih (a i političkih, *prim.* N.S.) normi anahrono, pa čak i nemoralno”, (Blagojević, 1997:87) budući da instrumentalizuje kako decu, tako i žene, i roditeljstvo u celini, kao biološki supstrat nacije, nastojeći istovremeno da na ambivalentan način to uskladi sa etičkim principima nepovredivosti i slobode individue.

Blagojević takođe ističe da se „roditeljstvo ne može rehabilitovati na principima žrtvovanja, već na principima kvaliteta života. Ono se mora afirmisati kao lični izbor, a ne kolektivna prinuda, kao vrednost po sebi, a ne kao vrednost za druge. Roditeljstvo treba da bude afirmacija slobode i prava, a ne dužnosti. Ono ne treba da bude čin lične hrabrosti, već cilj samoaktuelizacije i altruizma.” (Blagojević, 1997:87). Navedeni deo teksta iz knjige „Roditeljstvo i fertilitet” Marine Blagojević naročiti značaj ima upravo zato što je pisan u vreme procvata pro-natalističke populacione politike u Srbiji.

Prema Macuri (2005:14), poslednju fazu u razvoju populacione politike u Srbiji, koju on naziva fazom novih promena, karakterisalo je pogoršavanje pozicije Srbije u međunarodnim odnosima što je uticalo na negativan trend u razvoju populacione politike, obeležen pasivnim držanjem nove vlade (ustanovljene nakon petooktobarskih promena) prema populacionoj politici, pri čemu je jedno do obeležja koja su predmet njegove kritike uvođenje jedinstvenog modela umesto specifičnih modela za niskonatalitetna i visokonatalitetna područja.

Opšti trend u tekućim promenama jeste razdvajanje populacione od socijalne komponente u planiranju porodice, sa tendencijom pogoršanja društvenog statusa roditeljstva i materinstva, uz istovremeno jačanje ideja i zakonskog okvira za poboljšanje ravnopravnosti žena, što doprinosi njihovoj neefekasnosti. Nedavne izmene i donošenje novih zakona kojima se reguliše roditeljstvo i reproduktivnost žena u celosti su prilagođeni neoliberalnoj tranzicionoj transformaciji Srbije, unutar koje se nominalno podržava ravnopravnost, a faktički pogoršava društveni položaj žena.

Rat protiv države socijalne pravde i države blagostanja, je i rat protiv žena (Fraser, 1989). Budući da žene čine ogromni broj korisnika socijalnih programa i ogromni broj među zaposlenima koji su manje plaćeni, žene i njihove potrebe biće prvi na udaru u okviru borbi za socijalna izdvajanja. Ovo predstavlja kontradiktorni okvir za ostvarenje ravnopravnosti žena, jer se negiraju i marginalizuju njihove potrebe, koje ne uspevaju da postanu artikulisani politički instrumenti za ostvarenje ravnopravnosti. U tom smislu, naglašavanje potreba deteta negiranjem potreba žena uopšte i posebno majki teško da može spontano ili planirano dovesti do jačanja roditeljstva. Mada smo svedoci smanjivanja značaja populacione politike (na primer 2011. godine formiran je Savet za populacionu politiku, koji je do danas ostao neaktivan i bez ustanovljenja odgovarajućih radnih tela), sada se izgradnja neoliberalnog tržišta pojavljuje

kao neprikosnoveni prioritet u planiranju društvenog razvoja, na način koji nije kompatibilan realnoj podršci roditeljstvu niti jačanju prava žena.

Status roditeljstva, materинства i reproduktivnih prava žena regulisan je danas u Srbiji pomoću više zakona, strategija i putem ustanovljenja više namenskih vladinih tela. To su, pre svega, Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom (2009), Zakon o ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu dece, trudnica i porodilja (2013), Zakon o radu (2014), Porodični zakon (2005), Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenim ustanovama (2005), Zakon o ravnopravnosti polova (2009). Pored ovoga, Strategija za podsticaj rađanja (2008) i Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2009) eksplicitno se bave roditeljstvom i reproduktivnim pravima žena, mada, budući da su neobavezujuće, nemaju primenljivu moć i predstavljaju idealne projekcije.

Zakon o radu

Novi Zakon o radu koji je donesen 2014. godine predviđa, kao i prethodni, posebnu zaštitu trudnica. Novina je to što on eksplicitno definiše mogućnost da se ženi otkáže ugovor o radu za vreme trudnoće ukoliko su ispunjeni posebni uslovi koje određuje član 179. Trudnica sada može da dobije otkaz „ukoliko ne ostvaruje rezultate rada ili nema potrebna znanja i veštine ili sposobnost za obavljanje poslova na kojima radi”, čime se daje značajan manevarski prostor poslodavcima da ipak mogu da otpuste trudnice ne povredivši odredbu zakona (član 101) kojom je ova kategorija stanovništva zaštićena od otkaza.

Čitav niz odredbi koje se ne bave eksplicitno trudnoćom ili roditeljstvom implicitno pogađa u većoj meri žene i mogućnost njihovog reproduktivnog planiranja. Na primer, trajanje rada na određeno vreme je produženo na 24 meseca, a pri tom poslodavac sa zaposlenima može da zaključí neograničen broj ugovora o radu u tom periodu, čime se efikasno obezbeđuje njihova poslušnost i sprečava reagovanje na eventualno nezakonite uslove rada (u šta spada i usvlovljavanje radnog mesta odlaganjem trudnoće). Dodatno pravilo koje je uvedeno, da poslodavac po isteku maksimalnog perioda trajanja ugovora na određeno vreme sa zaposlenim može da zaključí novi ugovor na određeno vreme, zapravo obesmišljava zakonsko ograničavanje zaposlenja na određeno vreme.

Takođe, novim zakonom je uvedena mogućnost da poslodavac angažuje trudnicu i u noćnoj smeni ili prekovremeno, sa klauzulom „ukoliko to nije štetno po njeno zdravlje”. Faktički to znači da poslodavac to uvek može da uradi, a zaposlena na to mora da uloži žalbu i prođe proceduru provere kojom će biti utvrđeno u kom smislu su uslovi rada štetni. Čak i da jesu štetni, poslodavac zapravo ne snosi nikakve posledice za realno ugrožavanje zdravlja tokom trudnoće zaposlene. Novina u zakonu je i to što on eksplicitno definiše uslove rada prilikom prekida porodiljskog odsustva, stimulišući na taj način otvaranje prostora za prevremeni prekid porodiljskog odsustva. (U tim odredbama se navodi da je poslodavac dužan da obezbedi pravo na pauzu za dojenje u trajanju od 90 minuta. Pri tom je za zaposlene koji rade na većoj udaljenosti od lokacije na kojoj stanuju, što je danas veoma često, ovo vreme neupotrebljivo, a zakon ne predviđa nikakvu drugu mogućnost).

Na osnovumaterinstva, u novom zakonu, povećan je broj godina radnog staža koje žene po toj osnovi mogu steći, već sa prvim detetom (u starom zakonu to je važilo samo za žene sa troje i više dece), međutim, ovaj staž je definisan kao „poseban staž”, a da značenje ove specifikacije nije jasno određeno. To se ne odnosi na žene koje su postale majke pre njegovog usvajanja, koje ne dobijaju staž za prvo dete.

U toku porodiljskog i trudničkog bolovanja, žene u Srbiji imaju pravo na naknadu u iznosu od 100% njihove redovne plate, ali je primena ove odredbe veoma otežana, jer naknadu koja se dobija najvećim delom iz Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje, žene ne dobijaju direktno, već se taj iznos uplaćuje poslodavcu, tako da u praksi realno postoje velika kašnjenja zbog neažurnosti poslodavaca.

Veliki nedostatak novog Zakona o radu ješto ne reguliše i na bavi se prekarnim (agencijskim) radom, mada je on sve više zastupljen na tržištu rada. Budući da agencijski rad podrazumeva fleksibilno radno vreme, na prvi pogled može delovati da je on kompatibilan sa zahtevom za fleksibilnim radnim vremenom koji često postavljaju žene u uslovima dvostruke opterećenosti. Međutim, agencijski rad, u obliku u kome danas postoji, zapravo je važno oružje eksploatacije i podvlašćivanja radnika i deo je neoliberalne transformacije društva – agencijski radnici su manje plaćeni od kolega koji isti posao rade sa ugovorima za stalno zaposlenje, nemaju obezbeđeno penzijsko osiguranje preko preduzeća, a njihov radni položaj je veoma nesiguran. Celo to ogromno područje, koje je danas važan mehanizam snižavanja troškova u stvaranju kapitala, ostalo je u potpunom zakonskom vakuumu, dajući poslodavcima odršene ruke da postupaju po svom nahođenju.

Zakon o radu nije dobro povezan sa Zakonom o zabrani diskriminacije, te je time otežano regulisanje diskriminacije na radu. Po nekim od odredaba novog Zakona o radu, zaposleni neće moći da ima jasne uvide u to da li ga je poslodavac prijavio na obavezno socijalno osiguranje ili ne, kao što će i nezakonito otkazivanje ugovora o radu, biti tretirano kao prekršajni postupak u proceduri, a ne kao narušavanje osnovnih prava radnika.

Sl.3. Obeležavanje 8. marta u Beogradu (2014) u organizaciji ženskih nevladinih organizacija, pod parolom „Manite se poklanjanja cveca, vratite nam naša preduzeća”

Finansijska pomoć porodicama sa decom i porez na dečju opremu

Osnovni vid podrške roditeljstvu u Srbiji odnosi se na finansijsku pomoć koju dobijaju majke za rođenje prvog, drugog, trećeg i četvrtog deteta. Roditeljski dodatak za prvo dete isplaćuje se jednokratno i iznosi nominalno 37.110,82 dinara. Roditeljski dodatak za drugo, treće i četvrto dete isplaćuje se u 24 jednake mesečne rate i iznosi, za drugo dete 145.117,35 (rata 6.046,56 dinara), a za treće dete 261.199,28 (rata 10.883,30 dinara). Za četvrto dete finansijska pomoć je 348.262,03 (rata iznosi 14.510,92 dinara). U suštini, ovi iznosi se ne isplaćuju u celini, a ta situacija se pravdalošom finansijskom situacijom. Na primer, u Beogradu je iznos za svako sledeće dete isti, a ukinuta je i jednokratna pomoć porodicama, odnosno, smanjena je, tako da je ugrožene porodice mogu dobiti samo jedanput u godinu dana i to u iznosu ne većem od 80% prosečnog dohotka.⁶

U velikom broju evropskih zemalja ukinut je ili znatno smanjen porez na dečju obuću i odeću i bejbi-opremu. U Velikoj Britaniji je ukinut, u Poljskoj je smanjen sa 22% na 7%, a u zemljama Beneluksa je 3%.⁷ U Srbiji je PDV na opremu i hranu za bebe 18% i bez obzira na mnogobrojne inicijative roditelja, do danas nije smanjen, dok je, na primer, isti takav porez za kompjutere smanjen sa 18% na 8%. Porez na dečju opremu je isti kao i na luksuzne predmete (isto).

Predškolske ustanove za obrazovanje dece

Prema izveštaju Nacionalnog prosvetnog saveta o stanju u predškolskom vaspitanju, u 2012. godini, dece obuhvaćene društvenom brigom u vrtićima bilo je 39–50%, što je, prema ovom izveštaju, znatno povećanje u odnosu na 2000., kada je svega oko trećine dece u Srbiji pohađalo vrtiće. Ipak, u odnosu na druge evropske zemlje, Srbija se nalazi na dnu po obuhvaćenosti dece predškolskim institucionalnim obrazovanjem, a uočljiv je i pad učešća siromašne dece. Dok je donedavno 22% siromašne dece pohađalo vrtiće, danas ih ima 9%. Socijalni jaz između bogatih i siromašnih se sve više povećava – dok 82% dece bogatih roditelja ide u vrtiće, svega 6% romske dece ostvaruje to pravo.⁸

Pored toga, pad u pohađanju vrtića primetan je od 2010. i u ostalom delu populacije, a ne samo među siromašnima, tako da je za četiri godine, od 2010., 13% manje dece u vrtićima nego pre toga, i pored toga što od 2010. Novi Zakon o predškolskom obrazovanju, omogućuje da roditelji plaćaju samo 20% cene boravka dece u obdaništu. Ipak, neusklađenost podzakonskih akata i pravdanje finansijskim razlozima, doveli su do toga da u mnogim regionima Srbije roditelji i dalje plaćaju punu cenu vrtića, te je upravo u tim sredinama i interes za vrtiće manji, mada u takvim slučajevima odsustvo interesa proističe iz ekonomske situacije, a ne iz odsustva potrebe za uključivanjem dece u predškolsko obrazovanje.⁹

6 <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:508088-Drzava-priznaje-do-cetvoro-dece>

7 <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Populaciona-politika-u-Srbiji/I-dalje-visok-PDV-na-decije-stvari.lt.html>

8 <http://www.021.rs/Info/Srbija/Mali-broj-dece-u-Srbiji-ide-u-vrtic.html>

9 <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Neubedljiva-opravadavanja-visokih-cena-u-vrticima.sr.html>

Takođe, deca u manjim mestima daleko su manje obuhvaćena državnim sistemom predškolskog vaspitanja nego deca u gradovima. U 29 malih lokalnih samouprava, svega 5% dece pohađa vrtiće, što je daleko niže od republičkog proseka, dok su među 10 opština u kojima najviše dece pohađa vrtiće isključivo najveći gradovi u Srbiji i centralne gradske beogradske opštine. Takođe, razlika je primetna i između severa i juga Srbije, te deca na severu Srbije imaju veću šansu da pohađaju vrtiće nego deca sa juga.¹⁰

Vrtića ima premalo, a zakonska regulativa ostavlja lokalnim samoupravama da samostalno odlučuju i izdvajaju novac za ovu namenu, te je njihova distribucija veoma neravnomerna, tako da u većini gradova postoje dugačke liste čekanja na prijem.¹¹

Takođe, kao što se vidi iz podataka Statističkog zavoda Srbije, broj vrtića je uglavnom rastao od 1990. godine (sa izuzetkom ratnih godina, a pad u broju vrtića zabeležen je i 2012. godine). Istovremeno, od početka rata vezanog za raspad SFRJ, pa sve do 2005. godine, broj dece u vrtićima je neprekidno opadao, da bi vidljivo počeo da raste od 2010. godine.¹²

U ukupnom porastu broja vrtića evidentan je kontinuirani porast samo poludnevnih programa, koji se ne uklapaju u danas uobičajeno radno vreme od 9–17 časova, dok broj celodnevnih programa oscilira, da bi danas bio zastupljen približno u istom obimu kao i 1990. godine (4507 1990. i 4516 2012.). Situacija postaje još jasnija kada se posmatra kroz broj dece. Broj dece obuhvaćene celodnevnom boravkom zapravo kontinuirano opada od 1990, tako da je 2012. bilo gotovo 23 000 dece manje obuhvaćeno ovom vrstom boravka nego 1990. (Tabela 2). Sa druge strane, broj dece obuhvaćene poludnevnim programima oscilira, sa tendencijom povećanja, tako da ih 2012. ima oko 30 000 više nego 1990. Imajući to u vidu, trebalo bi preispitati ocene Nacionalnog saveta da danas imamo znatno veću pokrivenost dece predškolskim obrazovanjem, ukoliko to sagledamo iz perspektive kako realnih potreba roditelja, tako i broja dece obuhvaćene celodnevnom programima, koji je realno mnogo manji nego pre 15 godina.

Tabela 1. 1990–2012. Broj ustanova za predškolsko obrazovanje, ukupno i sa razvrstanim celodnevnom i poludnevnim boravkom

	Ukupan broj vrtića	Vrtići sa celodnevnom boravkom	Vrtići sa poludnevnim boravkom
1990	7315	4507	2808
1995	6792	4190	2602
2000	6831	4309	2522
2005	7457	4815	2642
2010	8791	4449	4342
2011	9264	4709	4555
2012	9379	4516	4863

(izvor Republički zavod za statistiku /<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx/>)

10 <http://www.021.rs/Info/Srbija/Mali-broj-dece-u-Srbiji-ide-u-vrtic.html>

11 http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2014&mm=10&dd=26&nav_id=916208

12 <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

Tabela 2. 1990–2012. Broj dece uključene u rad predškolskih ustanova, ukupno i razvrstano prema učešću dece u celodnevnom i poludnevnom programima

	Ukupan broj dece	Deca obuhvaćena celodnevnom boravkom	Deca obuhvaćena poludnevnom programom
1990	181 064	124 645	56 419
1995	167 746	103 725	64 021
2000	167 920	109 871	58 049
2005	167 441	114 939	52 502
2010	179 865	101 086	78 779
2011	184 900	104 404	80 496
2012	188 340	101 075	87 265

(izvor Republički zavod za statistiku /<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx/>)

Majke o materinstvu

U okviru istraživačkog projekta „Politike roditeljstva”, sprovedenog u okviru Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu u periodu 2011–2015, obrađeni su različiti aspekti društvenog položaja žena vezanih za materinstvo i roditeljsko i bračno partnerstvo. Težište ovog projekta bilo je na istraživanju ženskog iskustva i potreba žena vezanih za njihovu reproduktivnost i roditeljstvo, kao neophodnih polazišta za razvijanje adekvatnih politika u širem društvu. Istraživanje je bilo zasnovano na kvalitativnom pristupu i dubinskim intervjuima koji su sprovedeni na uzorku od 120 žena, najvećim delom iz Beograda, uz uključivanje manje kontrolne grupe ispitanica iz unutrašnjosti Srbije. Uzorak je bio podeljen u četiri grupe od po trideset ispitanica, pri čemu je sa svakom grupom vođen tematski poseban dubinski intervju sa težištem na jednoj od 4 ravnopravne istraživačke teme/problema: 1) roditeljsko i bračno partnerstvo; 2) postajanje majkom kao identitetska pozicija, 3) socijalizacijaza reproduktivne i seksualne prakse, telo žene, stavovi o društvenoj podršci materinstvu 4) udovištvo.

Zbog obima teksta, ovde će na skraćen način i samo u funkciji ilustracije, a ne i detaljnog prikaza metodologije, ciljeva i rezultata istraživanja, biti prezentovani stavovi žena majki o društvenom statusu materинства. Sledeći izvodi iz njihovih odgovora nisu nasumični već tipični.

„Snow ball” uzorak od trideset žena sa kojima je vođen dubinski intervju o ovoj temi obuhvatao je u krajnjem ishodu približno ravnomeran broj žena sa osnovnim, srednjim i visokim obrazovanjem i ravnomernu raspodelu uzorka na osnovu uzrasta (od 18 do 55 godina, podeljeno u tri generacije). Opšti uslov koji je važio bio je da imaju decu.

Preciznije, ovde su ilustracije tipičnih odgovora na dva pitanja:

1. Da li smatrate da fenomen „bele kuge” obavezuje ili ne obavezuje žene na učešće u obnavljanju nacije i kakav je vaš lični odnos prema tome?
2. Da li smatrate da društvo posvećuje dovoljno pažnje materinstvu i šta bi trebalo popraviti?

Istraživačke pretpostavke (hipoteze) bile su:

- da će se u odgovorima uočiti raskorak između opšteg i individualnog nivoa sagledavanja problema niskog nataliteta, odnosno, da će u većem broju odgovora „bela kuga” biti imenovana kao društveni problem, ali ne u direktnoj vezi sa ličnim reproduktivnim strategijama, te da će se u odgovorima pojaviti problem artikulacije te veze;
- da žene uglavnom neće smatrati da je njihova društvena obaveza da rađaju, te da će prema tome zauzeti pragmatičan pristup, ukazujući na značaj obezbeđivanja materijalnih uslova potrebnih za ostvarenje kvalitetnog roditeljstva;
- da će žene biti u značajnoj meri kritički orijentisane prema sadašnjim društvenim uslovima u kojima se ostvaruje roditeljstvo i da će imati sasvim konkretne predloge o tome kako se ono uspešno može podržati.

U odgovorima postoje veoma mala odstupanja od jedinstvenog načina pristupa žena ovim pitanjima/problemima:

„To (niski natalitet, prim. N.S.) nije moj problem i ne znam čiji je to uopšte problem...Svi mi želimo ili ne želimo da imamo toliko i toliko dece, a opet, s druge strane, država, ili ko već time upravlja, trebalo bi da vodi računa o tim ljudima koji će postati roditelji i praviti tu decu. Trebalo bi mnogo više da se povede računa o tome. Nemaju nikakav podsticaj, naročito mladi ljudi danas. Nemaš gde da živiš, a ne (da rađaš decu)...Od dve prosečne plate ne možeš da živiš, i još plus da imaš decu. Dosta mladih ljudi u mom okruženju, koji imaju po trideset godina, ne odlučuju se da razmišljaju o deci. Zato što jednostavno nemaju nikakvih uslova.” (30 godina, srednja stručna sprema, domaćica/nezaposlena)

„Sistem podrške apsolutno izostaje, izuzev tog lamentiranja, a od lamentiranja nemam ništa zato što moje dete svaki dan treba da jede najmanje tri puta dnevno, najmanje, jer zapravo mora da jede pet puta dnevno, a ono može i više od toga, normalno. Ali treba da jede pet puta dnevno, mada gomila dece ne jede ni jednom dnevno ili pojede kiflu, eventualno.” (30 godina, srednja školska sprema, redovno zaposlena, primalac dodatne socijalne pomoći)

„Pa mislim da me to ne obavezuje. Mislim da svako treba da rađa decu zato što želi, a ne zato što treba da se popuni broj stanovnika. A država bi trebalo da rešava taj problem boljim finansijskim odredbama, kroz mesta u obdaništima i podršku ženi na radnom mestu, da kad ostane trudna, ne dobije otkaz, ne dobije manju platu. I posle je važno, kad je dete bolesno, da možeš s njim da ostaneš, da nemaš osećaj krivice i maltretiranja na poslu zbog toga.” (35 godina, visoka školska sprema, zaposlena)

„Mislim da je to samo priča, po meni. Pa (bela kuga je) zato što ljudi nemaju para, u tome je stvar. Ja kad pogledam, ne mogu još da rađam zato što je za moje dete sve skupo, treba dosta para, pa onda da se iškoluje treba dosta para... Nisam zaposlena, radim povremeno, i tako je... A što inače

ne bih rodila i troje... Mislim da bi trebalo da garderoba za decu bude najjeftinija, da bi sva deca mogla da se oblače, a ne da bude – e, ovi nose od dvesta evra a ovi nose od hiljadu dinara. Takođe, da se vrtić produži, da se za porodilje daje mnogo više para. Oni najmanje daju porodiljama za prvo dete, a tu vam najviše treba. Za prvo dete roditelji sve treba da kupe, a nekako najmanje para daju za to prvo dete. Opet za drugo i treće ostane od prvog, a prvo, mislim nekako treba najviše para...” (26 godina, osnovna škola, zaposlena, primalac dodatne socijalne pomoći)

„Strašno je. Ja odlazim na posao ujutru u pola 8 vraćam se u pola 6 – 6. Da sad imam dete staro dve, tri, četiri, sedam godina, ja ne znam na šta bi se sveo taj naš život. A i vikend ništa ne donosi. Zato kažem, sve je vrlo negativno postavljeno u društvu. Besmisleno je. Znam da po inostranstvu ima dana u nedelji da možeš da biraš, jedan dan radiš celo radno vreme, jedan ne, i biraš smenu. Takođe, nedostaju službe za čuvanje dece. Potrebno je da deca imaju obezbeđeno mesto u obdaništu, da roditelji ne strepe da li će dobiti ili izgubiti to mesto, da li će dobiti obdanište koje je u blizini i na putu ka poslu ili udaljeno negde ne znam ni ja gde... To su stvari koje utiču na loše na rađanje i materinstvo.” (54 godine, visoko obrazovanje, zaposlena)

Ni jedna od ispitanica nije problemu „bele kuge” prišla sa stanovništa prioritetanacionalnih interesa nad ličnim, mada su se mogle prepoznati različite političke perspektive. Među trideset ispitanica, samo u tri slučaja, ispitanice su smatrale da dele ličnu reproduktivnu odgovornost za opstanak i obnavljanje nacije.

„Zbog opstanka nacije? Trebalo bi da rađaju, ali kako da rađaju. Ali, kako da rađaju kad je situacija ovakva...Svi znamo kako je u državi, da nema posla, da nema para, da neko nema ni stan, da nema uslove; jednostavno da ne može da rađa, ne da neće nego ne može.”(48 godina, osnovna škola, zaposlena)

„Pa žene bi trebalo da imaju tu samosvijest kad je društvo u pitanju, zna se što kažu, za 500 godina neće više biti Srba. Prosto treba da postoji društvena odgovornost. Međutim sa druge strane država samo to propagira, ali ne pokriva materijalno tu oblast. Tako da prosto današnje žene niti imaju... Ako se kupuju pelene, da ne postoji uopšte PDV, ili recimo da nam par meseci daju besplatne pelene, ako već hoće veći natalitet. Prosto, troškovi kad se rodi dijete su otprilike 200 evra prvih šest meseci. Drugih šest meseci mogu biti oko 100–150 evra, ali to je i dalje ogroman izdatak. Ili da nam daju na mesečnom nivou podsticaj za to ili da nam povećaju dječiji dodatak koji je mizerija.” (30 godina, visoko obrazovanje, zaposlena)

„Nisam ja nešto ni raso ni nacionalno nastrojena, al’ me jako pogodila činjenica, kad je trebalo da bude ova parada ponosa, da je tu trebalo dva miliona evra da se potroši, na obezbeđenje, na dnevnice policajca, na zaštitu, a razmišljam, za dva miliona evra – porodilišta su katastrofa, a gde su deca koja su obolela od leukemije ...Ili škole, gledam dvorišta ovih par škola na Banovom brdu, kako su nesređena, nemaju čiste WC-e... I sama porodilišta kad se gledaju... Previše para baca se na nepotrebne stva-

ri. Gledam asfaltiranje ulica, milion puta se asfaltira put pa se rasturi, tu su milioni bačenih para, a niko ne gleda da opremi škole, da opremi porodilišta.” (35, visoka škola, zaposlena)

„Pa to je tako glupo da ja ne mogu da se načudim. Prvo, ne stvaraju samo žene decu, to je rezultat nekog zajedničkog čina između muškarca i žene. Drugo, kako ti da rađaš decu kad ti društvo ne daje nikakvu podršku za to?! A posebno su me nervirale one priče kako treba da rodim srpskog vojnika. Šta ću da rađam srpskog vojnika, pa to je tako glupa ideja, da ću ja da žrtvujem svoj život i to dete koje ja negujem da bi on bio vojnik..Ne pada mi na pamet. Mislim, nekako je ceo koncept kroz koji smo prošli u ovim ratnim godinama, bio potpuno protiv uloge roditelja i uloge majke. Majke posebno. (54, visoka škola, zaposlena)

„Ne, naravno da nas ne obavezuje. Ne. Ničemu, a materinstvu tek ne. Nije dovoljno pustiti, ja se izvinjavam Ceci, ženu jednog teškog kriminalca koji je svoj novac – svi znamo kako – stekao, da reklamira rađanje. Ako mi dozvoliš da i ja steknem na taj način takav novac i ja ću da vičem: ‘Rađajte decu, rađajte’, nema problema. Smatram da društvo stvara potpuno drugačiju sliku od onoga što želi da postigne. Mi kao želimo da uzdignemo porodični sistem vrednosti, a seks se nudi na izvol’te. Golotinje i gluposti se nude na izvol’te. „Farme” se nude na izvol’te. Stalno gledamo neke zapaljene stadione... Možda ovo zvuči, e šta sad ova priča. Ne, ne, to je sve sve usko međusobno povezano.” (33, srednja škola, domaćica/nezaposlena)

Ispitanice po pravilu na pitanja opšteg političkog karaktera vezanog za pad nataliteta nacije odgovaraju nizom detaljno iznesenih zapažanja o različitim konkretnim životnim situacijama u kojima majke gube važnu i neophodnu podršku društva i daju odmah, čak i pre postavljenog pitanja, odgovore šta i kako bi trebalo da se popravi. Majke o materinstvu razmišljaju u naglašeno društvenim, a ne primarno-emocionalnim ili izolovano privatnim kategorijama, ali je prostor u kome ostvaruju svoje materinstvo na ispunjen način zaista samo privatni intimni prostor, dok u javnom prostoru nailaze na niz ograničenja i stalne prepreke za ostvarenje materinstva. Dodatni problem na koji ispitanice upućuju je da ne mogu u ovim uslovima da budu odgovorne ni za svoju decu, a kamoli za opstanak nacije.

„Imam primer u komšiluku, samohrana je majka, razišli su se i eto. Treba dete da nosi ortopedske cipelice koje koštaju 7 000, a njoj je plata 25 000. I hajde pusti ga tako da odraste, onda će posle da te pljuje to dete i da kaže:”Zašto mama? Zašto mi nisi kupila? Zašto me nisi vodila kod lekara?” Šta da nije uopšte radila, ili da je radila takav posao da nije mogla dovoljno vremena da odvoji da radi vežbe sa svojim detetom? Ona bi bila ovako kriva. Šta bih da je to bilo moje dete? Kako da izađe na ulicu? Kako bi ga prihvatilo društvo? Koleginica je imala primer ovde, njena ćerka je imala operaciju kičme, nosila je mider. Zvali su je kornjača u školi. Jadno dete, šta je moglo, moralo je nositi mider. Da nije imala finansijskih sred-

stava, njeno dete bi danas bilo nesposobno. Sreća što je imala rodbinu koja joj je pomogla, pa je mogla da plati operaciju. Ja jesam za to da se rađaju deca, ali da te majke budu zaposlene i da mogu živeti, da mogu priuštiti ono osnovno detetu. Svako dete koje se rodi odgaja se, ali kako se odgaja? Nije to za svaku majku isto. I još jedan primer iz komšiluka. Devojčica, kad je bila mala, to je bilo i gladno i žedno i neiščešljano i neumiveno. Kad se otrglo, kad je postala devojčurak, otišla je lošim putem, jer svi oko imaju lepo da se obuku, imaju dobru cipelu i dobru tašnu, ali ona nema. Otišla je da je zaradi i onda znaš kako." (47, srednja škola, zaposlena)

Odgovori ispitanica su gotovo uniformni i kao takvijasnoizražavaju njihov zajednički stav da društvo ne podržava na adekvatan način roditeljstvo. Takođe, problem niskog nataliteta na nivou države u njihovim pristupima nema vrednost i značaj realne državne politike ukoliko rešavanje tog problema ne prate adekvatne mere podrške roditeljima sa decom. Većina smatra da problem niskog nataliteta nije adekvatno predstavljen u javnosti, te da je podrška roditeljstvu i deci nesvodljivi opšti i prioritetni društveni interes, a ne nešto što dobija vrednost samo u paketu sa populacionom politikom vezanom za nacionalno biološko obnavljanje. Prema konceptu obnavljanja nacije koji zahteva ličnu odgovornost žena, velika većina ima izraženo negativan stav, smatrajući eksplicitno da nemaju obaveze prema društvu u tom pravcu, a u sadašnjim socijalnim uslovima, da takvi zahtevi predstavljaju, po njihovim rečima „samo priču”, „licemerje” i „puko lamentiranje”. Politička orijentacija žena prema ovim pitanjima je naglašeno pragmatična i sadrži veoma konkretne predloge koji, pod pretpostavkom da ih deli većina žena majki u Srbiji danas (što bi trebalo dodatno ispitati), čini nevidljivi politički front žena u društvu Srbije danas. Interesantno je da nema značajnih razlika u ovom pogledu između žena različitih generacija, niti između žena različitog stepena obrazovanja.

Zaključak

U tekstu je istaknut značaj preispitivanja postojećih teorijskih i političkih okvira vezanih za određenje značaja imesta materинства u društvu, iz perspektive jačanja ravnopravnosti žena, političke slobode žena i razvijanja demokratskog društva. Umesto da se tretira kao osnovna društvena obaveza žene bez obezbeđivanja adekvatne podrške, materinstvo bi trebalo da bude jedno od osnovnih ženskih prava, bez ugrožavanja prava svake pojedinke na izbor, a u društvenim okvirima koji taj izbor čine realnim i podržanim od strane društva.

Jačanje materинства i roditeljstva je nemoguće razviti kaorealnu i održivu društvenu strategijusve dok zadovoljavanje potreba za brigom i negom ostane deo bezuslovnih privatnih obaveza (prevashodno žena), a visoki stepen agresivnosti i kompetitivnosti preduslov učesća u sferi javnog i profesionalnog društvenog života. U neoliberalnoj transformaciji, kroz koju prolazi i društvo Srbije danas, taj polaritet je naglašen, i dok se formalno jačaju ljudska prava, demokratski razvoj društva povezuje se i meri sveopštom privatizacijom javnih dobara, prinudnom

restrukturalizacijom nekada socijalističkih država i društava, koja dovodi do urušavanja pozitivnih tekovina prethodnog uređenja, te jačanjem mehanizama „zaštite” i unapređenja demokratije u savremenom svetu putem militantnih solucija i sve većih izdvajanja za vojne budžete u rešavanju društvenih problema, na šta su države u procesu restrukturacije takođe obavezne, bez obzira na mrežu drugih problema kojima su opterećene. U okviru takvog pristupa, moguće je samo nominalno jačanje kako prava žena, tako i samog roditeljstva, koje se ispoljava kroz formalno izglasavanje neodrživih strategija ili izmene zakona u uslovima neusklađenosti i neadekvatnog funkcionisanja i neefikasnosti celokupnog legislativnog sistema. U tom kontekstu, kolaps sistema socijalne zaštite, zdravstvene zaštite, obrazovnog sistema, redukovanja prava radnika i tržišnog instrumentalizovanja celokupnog društva, otvara prostore za jačanje regresivnih, nacionalističkih i patrijarhalnih koncepata materinstva i roditeljstva. I neoliberalne i tradicionalističke i nacionalističke politike instrumentalizuju žene isključivo za svojeneupitne ciljeve, jačajući značaj „zastupnika” ženskih interesa isključivo u okviru sopstvenih politika, marginalizujući značaj realnog društvenog okvira i svakodnevnog života u kome se materinstvo i roditeljstvo odvijaju.

Literatura:

- Blagojević Marina (1997): *Roditeljstvo i fertilitet*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- Blagojević Marina (2012): *Rodni barometar*, Program UN za razvoj, Beograd
- Bobić Mirjana (2003): *Brak ili partnerstvo: demografsko-sociološka studija*, ISI FF
- Bobić Mirjana, Sekulić Nada (2010): *Rodna ravnopravnost na lokalnom nivou: izveštaj o rezultatima istraživanja o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou u Srbiji*, SKGO
- Crossley Nick, Robert John Michael (2004): *After Habermas, New Perspectives on the Public Sphere*, Blackwell Publishing
- Demeny Paul (2003). „Population Policy: A Concise Summary”, *Population Research Division Working Papers*, No.173 1
- Deutsch Sarah (2000): *Women and the City*, Oxford University Press 2000
- Derrida Jacques (2002): „The Animal That Therefore I am”, *Critical Inquiry*, (28), 2., 369–418
- Eisenstein Zillah (1979): *Capitalist Patriarchy and the Case of Capitalism*, Monthly Review Press
- Evolucija populacione politike u Srbiji 1945–2004.*, Demografski zbornik SANU – knjiga VII, str. 426
- Firestone Shulamith (2003): *Dialectic of Sex: The Case of Feminist Revolution*, Farrar, Straus and Giroux
- Foucault Michel (1988): *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, Vintage
- Fraser Nancy (1990): „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Social Text*, No.25–6, pp.56–80

- Fraser Nancy: „Struggle over Needs: Outline of the Social Feminist Critical Theory of Late Capitalist Political Culture” (161–191) in: *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in the Contemporary Social Theory*, University of Minnesota Press
- Friedan Betty (1974): *The Feminine Mystique*, New York, Dell Publishing CO.
- Habermas Jürgen (1991 /1962/): *Transformation of the Public Sphere – An Inquiry into Category of Bourgeois Society*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts
- Hannam June (2007): *Feminism*, Pearson Education Limited
- Hilel Mark, Henri Klarisa (1976): *U ime rase*, Zagreb, August Cesarec
- Klein Lawrence Eliot (1995): „Gender and the Public/Private Distinction in the Eighteenth Century: Some Questions about Evidence and Analytic Procedure” in: *Eighteenth-Century Studies*, pp. 97–109
- Macura Miloš (2005): „Razvitak populacione politike u Srbiji 1945–2004.”, u: *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945–2004*, Demografski zbornik SANU
- Mažar Željko (2000): „Iskustva – Komisija za populacionu politiku Izvrpnog veđa AP Vojvodine”, *Demografski pregled*, God.1, br.2
- Milić Andjelka, Eva Berković, Ruža Petrović (1981): *Domaćinstvo porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije I*, ISI FF
- Milić Anđelka: *Žene, politika, porodica* (Institut za političke studije, Beograd 1994
- Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost* (2009) http://www.ombudsman.rodnaravnopravnost.rs/attachments/013_
- Porodični zakon* (2005) Službeni glasnik RS, br.18 <http://ombudsman.npm.rs/attachments/Porodicni%20zakon.pdf> (pristupljeno 11/20/14)
- Porter Marie (2010): „Focus on Mothering”, *Hecate* (36), 1,2, May–November, 5–16
- Porter Marie, Short Patricia, O’Reilly Andrea (eds.) (2005) *Motherhood, Power and Oppression*, Toronto, Women’s Press
- O’Reilly Andrea (ed.) (2004): *From Motherhood to Mothering*, Albany, State University of New York Press
- Rašević Mirjana (2000): „Iz izveštaja o radu Saveta za stanovništvo, porodicu i decu Vlade Republike Srbije”, *Demografski pregled*, God.1, br.2
- Rich Adrienne (1986): *On Woman Born*, New York, London, W.W Norton & Company
- Sekulić Nada (2014): „Zašto su heroine I svetskog rata deo istorije feminizma”, *Sarajevske sveske* br.43–4, jun
- Sekulić Nada (2013): *Skriveni rat*, ISI FF I URMVIS, Beograd
- Shapiro Michael (2001): *For Moral Ambiguity: National Culture and the Politics of the Family*, UniversityOf Minnesota Press
- Stanković Biljana (2014): *Distribuirana subjektivnost u trudnoći: self, telo i medicinska tehnologija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (doktorska disertacija u rukopisu)

- Van Peer Christine, Rubušić Ladislav (2008): „Will We Witness an Upturn in European Fertility in the Near Future?“, in: *People, Population Change and Policies*, (ed. Höhn, Avramov Dragan, Kotowska Irena), Springer
- Vilenica Ana (ur.) (2013): *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*, (Beograd, uz)bu))na))
- Zakon o finansijskoj podršci roditeljima sa decom* (2009), Službeni glasnik RS, br. 107 http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_finansijskoj_podrsci_porodici_sa_decom.html 11/27/2014
- Zakon o ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu dece, trudnica i porodilja* <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/3739-13Lat.pdf> pristupljeno 11/27/2014
- Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenim ustanovama* (2005), Služb. glasnik br.101, http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_postupku_prekida_trudnoce_u_zdravstvenim_ustanovama.html 11/27/2014
- Zakon o radu* (2014), Službeni glasnik RS, br. 75. http://paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html 11/27/2014
- Zakon o ravnopravnosti polova* (2009), Službeni glasnik br.104, http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ravnopravnosti_polova.html pristupljeno 11/27/2014
- <http://www.roditelj.org/korisni-linkovi/pravna-dokumenta/strategija-zapodsticaj-radanja/> 11/27/2014
- Westall Carolyne, Liamputtong Pranee (2011): *Motherhood and Postnatal Depression – Narratives of Women and Their Partners*, New York, Springer